

Расим КАЗЫМОВ
педагожи елмлэри намизэди,
досент

КИТАБХАНА ИШИНИН ИГТИСАДИ СЭМЭРЭЛИЛИЈИ

Мүасир дөврдэ Азэрбајчанда базар игтисадијаты мүнәсибәтләринин формалашмасы, бу сәһәдә һәјата кечирилән исләһәтләр китабханачылыг фәалијјәтиндә вә хүсүсән онун идарә олунмасында игтисади амилләрин күчләнмәсинә сәбәб олмушдур.

Һазырда китабхана ишинин компонентләри сырасында игтисади фәалијјәтин формалашмасы, китабханачылыг фәалијјәтиндә ишкүзарлыг вә коммерсија үнсүрләринин мејдана кәлмәси, китабханаларын идарә олунмасында игтисади амилләрин күчләнмәси, чәмијјәтдә китабханачылыг фәалијјәтинин јалныз информәсија, мәдәнијјәт, тәһсил вә тәрбијә сәһәси кими дејил, ејни заманда игтисади фәалијјәт сәһәси кими дә өјрәнилиб гијмәтләндирилмәсини тәләб едир.

Китабханаларын өһдәсиндә олан әсас вә дөвријјә фондлары, әмәк вә мадди еһтијәтләр, малијјә вәсаити, техники вә технолоји васитәләр, биһна вә аваданлыг, онларын маркетинг фәалијјәти, бејнәлхәлг китаб мүбадиләси илә әләгәдар һәјата кечирдикләри коммерсија әмәлијјәтләри вә с. китабхана ишиндә игтисади амилләрин чох күчлү олдуғуну сүбүт едир.

Мәлүм фактдыр ки, мүасир дөврдә инкишаф етмиш өлкәләрин игтисади структурунда информәсија инфраструктуру формалашараг игтисадијјатын ән јөнүмлү атрибуту вә компонентинә чеврилмишдир. Ејни заманда, инкишаф етмиш өлкәләрин бизнес структурундаки информәсија инфраструктурунун өз сегментләри инкишаф етмиш вә бу сегментләрин тәркибиндә сәнәд вә информәсија сегменти чох мүнүм јер тутур.

Мәшһүр Америка игтисадчысы Л.Дејим бизнесин информәсија инфраструктурунун сегментләри тәснифатыны ишләмиш вә бу чөд-

вәлдә биринчи ("Долғун информәсија") вә сәккизинчи ("Мәһалы хидмәтләр") сегментләриндә сәнәд информәсија фәалијјәтинин әһәмијјәтини хүсүси вурғуламышдыр.¹

Беләликлә, информәсија вә о чүмләдән сәнәд информәсијасы өзлүјүндә бизнес инфраструктурунун бир сәһәси, бир үнсүрү олмагла јанашы, ајрылыгда игтисадијјәтдә мүстәгил бир инфраструктур кими чыхыш едәрәк там долғунлуғу илә фәалијјәт кәстәрмәси нәтичәсиндә чәмијјәтдә сивилизәсијалы базар игтисадијјаты үчүн зәмин јарадыр. Бундан әлавә базар игтисадијјаты мүнәсибәтләринә кечид дөврүндә чап мәһсулларынын гијмәтләринин сәрбәстләшдирилмәси илә әләгәдар онларын гијмәтинин артмасы, китабханаларын малијјәләш ирилмәси вә әдәбијјәт тәһһизатында мејдана чыхан чидди проблемләр, китабхана ишчиләринин социал тәһһизатында јаранан чөтинликләр, китабхана ишинин идарә олунмасында игтисади амилләрин күчләнмәси китабханаларын фәалијјәтинин игтисади сәмәрәлилијинин мүәјјәнләшдирилмәси проблемини хејли актуаллашдырыр.

Чәмијјәтдә китабханачылыг фәалијјәтинин игтисади сәмәрәлилијинин мүәјјәнләшдирилмәсинин ән мүнүм шәрти китабхана ишиндә игтисади тәһһил методларынын тәтбиғ едилмәсидир.

Үмумијјәтлә, тәһһил һәр һәһси бир тамы парчалајыб онун даһилини тәшкил едән амилләр үзрә нәтичә чыхармағ демәкләр. Ејни заманда мәлүмдур ки, мүхтәлиф һадисәләр, процесләр вә саир амилләр үзрә нәтичә чыхармағ үчүн тәкчә тәһһил кифәјәт етмир. Бунун үчүн синтездән (үмумиләшдирмәдән) дә истифадә едилмәлидир.

"Тәһһил тамы парчалајыб онун даһилини тәсәввүр етмәјә имкан јарадырса, синтездән онлары бирләшмиш, үмумиләшдирилмиш һалда өјрәнмәк үчүн истифадә едилир. Тәһһил заманы бу ики мөфһүму бир-бириндән ајырмағ олмаз. Бунлар ејни шејин мүхтәлиф тәрәфләридир".²

Игтисади тәһһил дедикдә һәр һәһси бир процесин тәһһиллинин һәмин процесә тојулан мәсрәфләр, чәкилән хәрчәләрә әләгәләндирилмәси нәзәрдә тутулур.

Китабхана ишиндә игтисади тәһһил илк нөһбәдә китабхананын фәалијјәтинә тәһһир кәстәрән игтисади амилләрин, игтисади тәһһил объектләринин дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәси вә өјрәнилмәси илә әләгәдардыр.

Китабхана ишинин игтисади тәһһилинин әсас мөдәди чәмијјәтдә китабханачылыг фәалијјәтинин игтисади сәмәрәлилијини

гәмин едән амилләрин мөҗҗәнләшдирилмәси вә оңларын оптималлашдырылмасына јөнәлмиш тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндән ибарәтдир.

Бу игтисади амилләри тәхминән белә гуллашдырмаг олар:

- Ишчи гүввәсиндән максимум истифаде едилмәси;
- Әмәк мәһсулдарлығынын системли шәкилдә јүксәлдирилмәси;
- Техноложи проселәрин оптималлашдырылмасы;
- Китабхананын мадди, техники вә информасија еһтијатларынын сәмәрәли истифадәсинин тәмин едилмәси;
- Инзибати хәрчләрин азалдылмасы;
- Мүтәрәгги технолокијанын тәтбиг едилмәси;
- Малијјә вәсаитләриндән гәнаәтлә истифаде едилмәси;
- Аз хәрчлә јүксәк көстәрчиләрин әлдә едилмәси;
- Бүдчәдәнкәнар малијјәләшдирмә мәнбәләринин формалашдырылмасы.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, китабхана ишиндә игтисади тәһлитин ән мүһүм вәзифәси китабхана фәалијјәтинин игтисади сәмәрәлијини мөҗҗәнләшдирмәкдән ибарәтдир.

Мәлумдур ки, сәмәрәлилик сөзү өзүндә фајда, мәнфәәт вә кәлир анлајышларыны бирләшдирир. Конкрет олараг игтисади сәмәрәлилик анлајышында исә һәр һансы бир социал-игтисади вә ја истеһсал проселәринин нормал фәалијјәт үчүн чәкилмиш хәрчләрә, гојумуш капитал алынмыш нәтичәнин нисбәти нәзәрдә тугулу.

Истеһсалда сәмәрәли нәтичә өзүнүистеһсалын инкишафында, јени истеһсал вә гејри истеһсал объектләринин мејдана кәлмәсиндә, истеһсал проселәринин моделәшдирилмәсиндә, технолокијанын интенсивләшдирилмәсиндә, истеһсалатда чалышанларын кәлиринин артырылмасында, нәһәјәт, милли кәлирин халгын рифаһынын јүксәлмәсиндә көстәрир. Беләликлә, сәмәрәлилик, истеһсалы игтисадијјәти үмумилијә характеризә едән ән мүһүм көстәрчиси сајылыр.

Китабхана ишинин игтисади сәмәрәлијини дедикдә исә китабханаларын өһләләриндә олан мадди, информасија, әмәк вә малијјә еһтијатларынын формалашмасы илә әлағәдар чәкилән хәрчләрә оңларын тәләбатчылар тәрәфиңдән истифаде едилмәсинин нисбәти нәзәрдә тугулу.

Китабхана ишинин игтисади сәмәрәлијини анлајышы өзүндә чәмијјәтдә кениш мәнада китабханачылыг фәалијјәтинин, ајры-ајры китабхана шәбәкәләринин, китабханаларын, һәтта бир китабхана даһилиндә апарылан мүхтәлиф техноложи проселәрин игтисади

сәмәрәлилик мәсәләләрини бирләшдирир.

Әввәлдә гејд етдијимиз кими, әкәр истеһсалатда бу сәмәрәлијини конкрет олараг игтисади мејарларла мөҗҗәнләшдирмәк оларса (мәһсулун артмасы, кејфијјәтин јүксәлмәси, јени истеһсал объектләринин мејдана кәлмәси, әмәк һаггы вә кәлирләрин артымы вә с.), китабхана ишиндә исә белә үмумиләшдирилмиш мејарлар бирмәналы шәкилдә формалашмышдыр вә бу һагда мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур.

Әлбәттә, мәсәләјә кениш јанашдыгда китабхана ишинин игтисади сәмәрәлијини чәмијјәтин социал-игтисади инкишафында көрмәк олар.

Әкәр чәмијјәтдә оптимал китабхана-информасија гәминаты системи мөвчуддурса, бунун нәтичәләри шүбһәсиз ки, өзүнү социал-игтисади инкишафын интенсивлијиндә, бүтүн игтисади структурларын сәмәрәли фәалијјәтиндә, елми-техники тәрәггинин сүрәтләнмәсиндә, истеһсал проселәндәки әмәк мәһсулдарлығынын инкишафында, истеһсалат фондларынын кенишләнмәсиндә, јени мүасир технолокија илә тәмин едилмәсиндә вә с. мүтәрәгги игтисади проселәрдә көстәрәчәкдир. Ејни заманда бу мүтәрәгги проселәрин үмуми балансында китабхана-информасија фәалијјәтинин хүсуси чәкисини, онун пајыны конкрет сурәтдә мөҗҗәнләшдирмәк, һесабламаг һәлә ки, мүмкүн дејил. Јәни чәмијјәтин социал-игтисади инкишафында үмумиликлә китабханачылыг фәалијјәтинин сәмәрәлијини, о чүмләдән сырф игтисади сәмәрәлијини конкрет сурәтдә әкс етдирән ваһид дүстур вә ја үмуми әмсал јохдур. Лакин бунунла јанашы ајрылыгда көтүрүлән китабхана даһилиндә вә ја МКС чәрчвәсиндә мүһүм техноложи проселәрин игтисади сәмәрәлијини, бу сәмәрәлијин әсас мејарларыны әкс етдирән вә бунунла да конкрет бир китабхананын игтисади баһымдан нә гәдәр сәмәрәли фәалијјәт көстәрмәсини мөҗҗәнләшдирмәк үчүн китабханашүнаслыг нәзәријјәсиндә бир сыра мүддәалар мөвчуддур.

Инди бу мүддәаларын әсасларыны нәзәрдән кечирәк.

Русија китабханашүнаслыг нәзәријјәсиндә белә бир тезис ирәли сүрүлүр ки, китабхана ишинин игтисади сәмәрәлијини мөҗҗәнләшдирмәк үчүн әсас мејар бу вә ја дикор китабханада китаб верилишинин кәмијјәт вә кејфијјәт көстәрчиләри әсас көтүрүлмәлидир.³

Бу тезисин тәрәфдарлары белә һесаб едиләр ки, һәр бир

китабханада китаб верилишинин көстөрүчилери китабхана хөрчлөрүнөн һечминә олан нисбәти илә һесаблинса мұвафиг китабхананын фәалијјәтинин игтисади сәмәрәлилијинин мұәјјәнләшдирилмәси истигамәтиндә әһәмийәтли нәтичә алына биләр. Башга сәллә, китабхана иллик хәрчини китаб верилишинин иллик јекунларына бәлдүкдән сонра китаб верилишини норматив сәнәдләрлә мұгајисәдә нә гәдәр сәмәрәли олмасыны мұәјјәнләшдирмәклә мұвафиг китабхананын фәалијјәтинин үмумиликдә игтисади сәмәрәлилијини әкс едирән әмсал алына биләр. Мүасир китабханашүнаслыг нәзәријјәсиндә китабхана ишинин игтисади сәмәрәлилијини мұәјјәнләшдирмәк мәгсәдилә дикәр ме'јарларын даһа әлверишли олмасыны иддиә едән фикирләр дә ирәли сүрүлүр.

Мәсәлән, профессор Ј.Стәлјаров белә һесаб едир ки, китабхана ишинин сәмәрәлилији ме'јары мұәјјәнләшдириләркән охучуларын тәләбатынын өдәнилмәсинин тамлығы, долғушлуғу вә мұвафиг информәсијә тәләбатчыларына чатдырылмасынын оперативлији әсас кәтүрүлмәлидир.⁴

Зәннимчә, бу ме'јарлар китабхана ишинин, о чүмләдән охучуларә хидмәт ишинин сәмәрәлилијинин мұәјјәнләшдирилмәсиндә үмумиләшдирилмиш ме'јар кими гәбул едилә билмәз. Әввәлә, ирәли сүрүлән бу ме'јарларда китабхана хидмәтиндә јалныз кејфијјәт амилләринә үстүнлүк верилир, кәмијјәт көстөрүчиләри исә демәк олар ки, тамамилә инкар едилир.

Бундан әләвә бу ме'јарларын мұәјјәнләшдирилиб тәһлил едилмәси олдуғча чәтин вә мүрәккәб олур, хејли ахтарышлар, һесаблималар тәләб едир вә бир сыра һалларда исә ичрасы мүмкүн дејилдир. Мәсәлән, охучуларын тәләбләринин өдәнилмәсинин долғушлуғуну мұәјјәнләшдирмәк үчүн һәр дәфә әсаслы ахтарышларын ејни заманда "рәдд" чавабларынын дәгиг үчотунун апарылмасы лазым кәләчәкдир.

Мұвафиг информәсијанын тәләбатчыларә чатдырылмасынын оперативлији ме'јарынын мұәјјәнләшдирилмәси дә реал дејилдир.

Чүнки бу иш китабханаларда охучуларын сәнәд вә информәсијә тәләбләринин өдәнилмәси мүддәтинин дәгиг үчотунун апарылмасы, һәр бир сәнәдин нәшр едилмә мүддәти илә охучујә чатдырылмасы арасындагы мүддәтин дәгиг һесаблинмасыны тәләб едир. Бу процес исә үч әсас мәрһәләјә бөлүнүр:

1. Сәнәдин нәшри илә китабханајә дахил олмасы арасында кәчән мүддәт;

2. Сәнәдин китабханада ишләнмәси мүддәти;

3. Сәнәдин китабханада охучу тәрәфиндән тәләб едилдији илә она чатдырылмасы арасындагы вахт.

Шүбһәсиз ки, бу чәтинликләр јухарыда көстәрилән ме'јарларын китабхана ишинин сәмәрәлилик ме'јарынын гәбул едилмәсини мүмкүн етмир.

80-чи илләрин әввәлләриндә Салтыков-Шедрин адына Русијә Милли Китабханасынын "Китабхана ишинин игтисадијјәти" елми тәдгигат групу тәрәфиндән "Китабханачылыг фәалијјәтинин игтисади сәмәрәлилик әмсалынын мұәјјәнләшдирилмәси" фикри ирәли сүрүлмүш вә бу әмсалын ријәзи һесаблималар јолу илә алынмасынын методу ишләнмишдир.⁵ Гејд етмәк лазымдыр ки, бу метод сон он беш ил әрзиндә өзүнә вәтәндашлыг һүгуғу газанараг Русијанын вә бир сыра башга өлкәләринин китабханачылыг тәчрүбәсиндә кениш тәтбиг едилмишдир.

Бурада китабхана ишинин игтисади сәмәрәлилијинин мұәјјәнләшдирилмәси вә мұвафиг әмсалын чыхарылмасында игтисадијјәтын үмуми группларына үјгүн оларәг 2 амил әсас кәтүрүлүр:

1. Сәмәрәлилик ме'јарынын китабханаларын социал функцијаларына үјгүнлуғу.

2. Сәмәрәлилик әмсалынын мұәјјәнләшдирилмәсиндә һәммин функцијаларын һәјәтә кечирилмәси илә әләгәдар хөрчләрин вә бу хөрчләрин алынмыш нәтичәјә нисбәти.

Үмуми игтисади сәмәрәлилик анлајышына мұвафиг оларәг китабхана ишинин игтисади сәмәрәлилик әмсалы 3 әсас амилдин нисбәтиндән алыныр:

С - сәмәрәлилик

Н - нәтичә

Х - хөрчләр

Н

Јә'ни: С = -----

Х

Нәзәрә алсағ ки, китабхана ишиндә үмумиләшдирилмиш "сон нәтичә" анлајышы олдуғча мүрәккәбдир, бүтүн көстөрүчиләри ејни китабхана процесиндә ваһид ме'јар әсасында бирләшдирмәк мүмкүн дејил. Тәддим етдијимиз игтисади тәһлил методунда 4 көстөрүчә әсас кәтүрүлүр:

О - Охучуларын сәјы

К - Китабханаја кәлиш

Кв - Китаб верилиши

Х - Смета үзрә китабхана хәрчлери.

Мүәллифләрин фикринчә, мүасир дөврдә китабхана ишинин игтисади сәмәрәлилийинин мүәјјәнләшдирилмәсиндә мәнз бу кәстәричиләр апарычы рол ојнајыр, китабхана ишинин бүтүн сәһәләрини өзүндә әкс етдирир. бунула да китабханачылыг фәалијјәтинин мүәјјән гәдәр нисби дә олса сон нәтичәси кими тәбул едә биләрләр.

Инди дә бу кәстәричиләр әсасында китабхана ишинин игтисади сәмәрәлилик әмсалынын мүәјјәнләшдирилмәси просесинин әсас мәрһәләләрини нәзәрдән кечирәк.

I мәрһәләдә китабханаңын һесабат сәнәдләриндә мувафиг ил әрзиндә охучуларын сајы, кәлиши вә китаб верилишинә даир кәстәричиләр ашағыдакы дустур үзрә һәр кәстәричи үчүн ајрылыгда һесабланыр вә сәмәрәлилик кәстәричиләри мүәјјәнләшдирилир.

$$C_0 = \frac{O}{X}$$

$$C_k = \frac{K}{X}$$

$$C_{kv} = \frac{Kv}{X}$$

II мәрһәләдә јухарыда мүәјјәнләшдирилмиш сәмәрәлилик кәстәричиләриндән һәр биринин ајрылыгда сәмәрәлилик әмсалы һесабланыр. Бунун үчүн һәр үч сәһәнин (охучуларын сајы, китабханаја кәлиш вә китаб верилиши) һесабат кәстәричиләри үзрә сәмәрәлилик бәјүнүр.

III мәрһәләдә һәр үч кәстәричи үзрә алынмыш сәмәрәлилик әмсалтарынын ашағыдакы дустурла һесабланмасы јолу илә китабханаңын фәалијјәтинин игтисади сәмәрәлилийинин үмуми әмсалы мүәјјәнләшдирилир.

Бунун үчүн охучуларын сајы, кәлиш вә китаб верилиши үзрә алынмыш сәмәрәлилик әмсаллары әввәлчә үст-үстә кәлиниб сонра үчә бөлүнүр. Јәни:

Әс + Әк + Әкв

$$\Theta_c = \frac{\dots}{3}$$

Бурада Әс - китабханаңын мувафиг ил әрзиндәки фәалијјәтинин игтисади сәмәрәлилийинин үмуми әмсалыдыр.

Бу мәсәлә илә әлағәдар фикримизи јекунлашдыраркән гејд етмәк истәрдик ки, китабхана ишинин игтисади сәмәрәлилик әмсалынын шәрһ етдијимиз метод әсасында мүәјјәнләшдирилмәси ән оптимал вариант олмаса да, еләчә дә онун фәалијјәтини бүтүн рән-карәнклији илә әһатә етмәсә дә онун мүәјјән дөвр әрзиндә фәалијјәтинин нә гәдәр сәмәрәли вә хүсусән игтисади бахымдан сәмәрәли олмасы барәдә үмуми тәсәввүр јарадыр.

Ону да гејд едәк ки, бу метод васитәси илә һәр бир китабханада ајры-ајры иш просесләри үзрә дә сәмәрәлилик әмсалларыны мүәјјәнләшдирмәк олар. Бунун үчүн биринчи нөвбәдә мувафиг иш просесләринин сон нәтичәси вә үмуми сәмәрәлилик мејарларыны дәгиг мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр.

Әлбәтгә, јухарыда тәһлил етдијимиз метод әсасән китабхана ишинин кәмијјәт кәстәричиләринә әсасланыр. Шүбһәсиз ки, китабхана ишинин игтисади сәмәрәлилийинин мүәјјәнләшдирилмәсиндә кәјфијјәт кәстәричиләри дә мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир. Мәсәлән, китаб верилишиндә охучуларә верилән рәдд чавабларынын азалмасы, фондун дөвријјәсинин мүнтәзәм сурәтдә артмасы, китаб верилишинин структурунун китабханаларын социал функцијаларына ујгун кәлмәси, һәр ил јени алынмыш әдәбијјәтин үмуми һәчминин охучулар тәрәфиндән истифадәсинин нисбәти, күләви тәдбирләрин китаб верилишинә тәсири, китабхана хидмәтинин оптималлашдырылмасы вә с. ишләр шүбһәсиз ки, китабхана ишинин игтисади сәмәрәлилийинә мүсбәт тәсир кәстәрән амилләр кими игтисади сәмәрәлилик әмсалынын мүәјјәнләшдирилмәсиндә нәзәрә алынмалыдыр.

Китабхана ишинин игтисади сәмәрәлилийинә тәсир кәстәрән кәјфијјәт амилләринә ејни заманда чәмијјәттә китабханачылыг фәалијјәтинин идарә олунмасындакы мүтәрәти иш үсуллары да лахилдир.

Бунлара китабхана просесләринин автоматлашдырылмасы, низибати апаратын ихтисар едилмәси, китабханаларын идарә олунмасы системинин учулашдырылмасы, китабхана әмәјинин мәнәви вә мадди стимуллашдырылмасынын дәгиг мејарларынын мүәјјәнләшдирилмәси, китабхана ишинин һүгүти тәминатынын формалашмасы вә с. аиддир.

Китабхана ишинин итгисади сәмәрәлилийини артырмаг үчүн һәр бир китабханада хејли дахили еһтијат мәнбәләри дә вардыр. Белә ки, китабханаларда әмәк еһтијатларындан сәмәрәли истифадә едилмәси, норматив сәнәдләрә там әмәл едилмәси, вахт итирилмәси һалларынын арадан галдырылмасы, коллективләрдә әмәк интизамынын мөһкәмләнмәси, техники васитәләрин истисмарынын оптималлашдырылмасы, гәнаәт режиминә әмәл едилмәси вә с. тәдбирләрин һәјата кечирилмәси китабхананын фәалијјәтинин итгисади сәмәрәлилийинә мүсбәт тәсир көстәрир.

Нәтичә етибарилә гејд етмәк истәрдик ки, китабхана ишинин итгисади сәмәрәлилийи проблеми китабхана итгисадијјатынын чох мүнһүм тәркиб һиссәси кими һәлә формалашма просесини кечирир. Бу проблем мүасир китабханашүнаслығын ән чидди, ејни заманда ән чох мүбаһисәләр доғуран проблемләриндән биридир. Онун там һәлли үчүн һәлә хејли тәдгигатлар вә экспериментләр апарылмалыдыр.

ӘДӘБИЈАТ

1 Фејзуллабәјли И.Ә.Бизнес: базар, тичарәт, маркетинг, план - нәдир. - Б.: Азәрнәшир, 1995, с. 80.

2 Сејфуллајев С., Аббасов И. Базар мүнәсибәтләриндә итгисади тәһлил. - Б., 1998. С. 4. /Азәрбајчан Республикасы. Бақы Бизнес Институту.

3 Фенелонов Е.А. Об измерение эффективности библиотечной работы// Советское библиотековедение, 1985. - № 2. - С. 35-44.

4 .Н. Критерий оценки библиотечное обслуживания. - М., 1982. - С. 86.

5 Шадрина Ж. Основы экономики библиотечной деятельности. - Л., 1983. - С. 64; Шадрина Ж. О повышении экономической эффективности библиотечного труда// Сов. биб-ведение, 1987. - № 2. - С. 55-61; Разработка экономической проблемы библиотечной деятельности. ГБЛ, НИО Информкультура, серия IV, выпуск 7, 1987, Информационное сообщение, № 3. - С. 16.